

ઉમાશંકર જોશી અને મેઘાણીની કવિતાઓમાં પ્રાશ્ચ્યાત્ય સાહિત્યનો પ્રભાવ

ડૉ. ધર્મેન્દ્રસિંહ એમ. વાઘેલા

dharamvaghela78@gmail.com

પ્રસ્તાવના

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યએ પ્રાપ્ત કરેલ સ્થિરતાના સંદર્ભમાં એવું કહી શકાય કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિક યુગનું પર્દાપાણ થયું. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગ્રેજી સાહિત્યની સાથે-સાથે તેમની જીવન શૈલીનો પણ માતબર પ્રભાવ જોવા મળે છે. જેનું મુખ્ય કારણ ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆતને ગણી શકાય. પશ્ચિમના નોંધપાત્ર પ્રભાવ હેઠળ તમામ માનવીય પ્રવૃત્તિઓમાં જબરદસ્ત ફેરફારના પગરણ થયાં, તેમજ સાહિત્યમાં પણ તેનો સવિશેષ પ્રભાવ જોવા મળ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યનાં આધુનિક યુગનાં સમયસંલગ્ન સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગોમાં વિભાજિત કરી શકાય.

ગુજરાતી કવિતામાં થયેલા પરિવર્તનો

મધ્યયુગનું ગુજરાતી પદ્ય-સાહિત્ય સામાન્ય પણે પદકેન્દ્રિત હતું. સાહિત્યમાં દૈવ વંદના પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. પ્રવર્તમાન સાહિત્ય ભગવાન અને સંન્યાસવૃત્તિ જેવાં વિષયોમાં ઉપદેશ અભિવ્યક્ત કરતું હતું. મૃત્યું પછીના બીજા વિશ્વ તરફ અંગુલિનિર્દેશ થતો હતો. મધ્યયુગીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્મા સાથે બાંધવાના તાદાત્મ્યને સહજ ગણતું હતું.

અંગ્રેજોના આગમન અને યંત્રો પ્રત્યેના તેમના ઔદ્યોગિક લગાવના કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફેરફારો પ્રતીત થવા લાગ્યા. તત્કાલીન માનવીય દૃષ્ટિકોણ કપોલકલ્પિત કલ્પનાઓનાં સ્થાને ખરી વાસ્તવિકતાઓને પ્રાધાન્ય અપાયું. તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક

પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત થયું. આ પાસાઓને આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યકારો એ પોતાના સાહિત્ય લેખનમાં ઉજાગર કર્યું છે. પ્રાશ્ચ્યાત્ય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનાં પ્રચંડ પ્રભાવ હેઠળ સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં બંધનોમાંથી સ્વાધિન થયું હતું. પરિણામ સ્વરૂપે સંકુચિતતામાંથી મુક્ત થઈ સેતુ સ્વરૂપ બની રહે છે જે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનાં ગાંધીયુગ અને અનુગાંધી યુગમાં ખાસ જોવા મળે છે. પશ્ચિમના પ્રભાવ હેઠળ ગુજરાતી સાહિત્ય નવી-નવી ક્ષિતિજો સર કરવાનું શરૂ કર્યું. ગુજરાતીમાં નિબંધ અને નવલકથા જેવાં સાહિત્યિક સ્વરૂપોનો ઉદય થયો. પ્રાશ્ચ્યાત્ય સાહિત્યના સંપર્કના કારણે ગુજરાતી સાહિત્ય સુધારક યુગ દરમિયાન વિવિધલક્ષી બન્યું. પંડિતયુગ દરમિયાન પ્રાશ્ચ્યાત્ય સંસ્કૃતિઓના સુભગ સમન્વય સંદર્ભે ચિંતન શરૂ થયું અને પ્રાશ્ચ્યાત્ય સાહિત્યનાં પ્રભાવ હેઠળ ગુજરાતી કવિતામાં પરિવર્તનો આવ્યા. જેવાં કે, સુધારકયુગના નર્મદ અને દલપતરામ, પંડિતયુગના ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ ગાંધીયુગના ઉમાશંકર જોશી અને ઝવેરચંદ મેઘાણી, અનુગાંધીયુગના નિરંજન ભગત, મધુરાય અને સુરેશ જોશી પ્રાશ્ચ્યાત્ય સાહિત્ય દ્વારા પ્રભાવિત કવિઓમાં ઊંચેરું સ્થાન શોભાવે છે.

ઉમાશંકર જોશીની કવિતા પર એલિયટનો પ્રભાવ

ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશીની કવિતા એલિયટના વિશેષ પ્રભાવ દર્શાવે છે. તેમની બે કવિતાઓ છિન્નભિન્ન છું અને શોધ કવિતાના ભાવ અને ઈબારતના સંદર્ભમાં એલિયટથી પ્રભાવિત છે. ઉમાશંકર જોશીની છિન્નભિન્ન છું અને એલિયટના The Hollow Men ના કાવ્ય નાયકો

કવિતાની આરંભની પંક્તિઓમાં જ જીવનના
અસદ્ય જડતા થી દુઃખપ્રભાવિત જણાય છે.
ઉમાશંકર જોશી લખે છે કે,

“છિન્નભિન્ન છું

નિશ્વદ કવિતામાં ધબકતા કરતા લય

સમો.

માનવજાતિના જીવન પર ઉપસવા

મથની કોઈ ભાત જેવો

ઘેર ઘેર પડેલા હજી નવ હાથ લાગ્યાં ભિક્ષુકના
ટુક જેમ વિરિછન્ન છું.”

કાવ્ય શૈલીમાં સંલગ્ન મુદ્દે ઉમાશંકર
જોશી અને એલિયટ બંનેના કવિતા નાયકો
કવિતાની શરૂઆતમાં જ નકારાત્મકતાથી પીડિત
એવા વ્યક્તિ તરીકેનો સ્વપરિચય આપે છે.
એલિયટ લખે છે કે,

“We are the hollow men,

We are the stuffed men,

Leaning to gether

Headpiece filled with

straw also.”

એલિયટ દ્વારા વપરાયેલા
વિશેષણો ‘hollow’ અને ‘stuffed’ની સમાનતા
ઉમાશંકર જોશી ના વિશેષણો ‘છિન્નભિન્ન’,
‘વિરિછન્ન’ અને ‘કિલન્ન’ સામે જોઈ શકાય છે.
ભયનું વાતાવરણ ‘the hollow men’ અને
‘છિન્નભિન્ન છું’ બંનેમાં સરખાપણું જોવા મળે
છે.

“તમારા શવ-આશ્રલેષ થી શીત છૂટ્યા,

હીર હૈયા તણા છેક સૂકાઈ ખૂટ્યા,

ચેતન-સ્પંદનો મંદ આફુંદ ડૂબ્યાં

તમે મારી કામનાનો નગ્ન નિશ્ચલ છંદ

ભયમૂર્તિ, તમો તમો.”

આજ પ્રકારે ખોખલા (પોલા) માણસો

hollow menની લાચારીને અભિવ્યક્ત કરતા
એલિયટ નોંધે છે કે, ઈશ્વરકૃપાનો આસ્વાદ
ચાખવા માટે આવશ્યક એવી પ્રાર્થનાને વાચા
આપવામાં અસમર્થ એવા ખોખલા માણસો
રસહીન પરાજયના ભોગ બનીને બોલે છે કે,

“This is the way the world
ends

This is the way the world
ends

This is the way the world
ends

Not with a bang but
whimper.”

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના કલ્પનોમાં
એલિયટની અસર જોયા વગર રહી શકાતી નથી.

ઝવેરચંદ મેઘાણીની કવિતા પર પ્રાશ્ન્યાત્ય
સાહિત્યનો પ્રભાવ

આપણા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ
મેઘાણીને ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ તરીકે નવાજ્યા હતા.
તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, મેઘાણીએ અનુવાદ અને
અનુસર્જન ક્ષેત્રે અદ્ભુત પ્રદાન આપ્યું છે. જેમાં
રાષ્ટ્રીયતાના રંગે રંગાયેલ કવિતાઓ મુખ્ય છે.
‘યુગવંદના’માં મેઘાણીએ પોતાને મળેલ પ્રેરણાના
ઉદગમ સ્થાનોની યોગ્ય છણાવટ કરી છે. તેમણે
‘સૂના સમંદરની પાળે’ ૧૯૩૦ના જેલવાસ
દરમિયાન વાંચેલા એક સંગ્રહ ‘Royal Reader’
માંથી લખાયેલ એક કથા કાવ્ય પરથી સ્ફુરેલું છે.
મૂળ કવિતાનું નામ છે ‘બિન્ડન ઓન ધ રહાઈન’
મેઘાણીએ રહાઈન નદીના સ્થાને નર્મદા નદી
લીધી છે. પણ નર્મદા નદી કિનારે આવેલા રાજસેર
ગામ સંપૂર્ણ પણે કાલ્પનિક છે.

“કે’જે એવા ભાંડરું ભેળો,

રે’કે’જે એવા મીતરું ભેળો

રાજસેર ગામને રેવાતીરનો વાસી

પ્રેમસું પાંઢયો રે,

સુના સમંદરની પાળે.”

યુગવંદનામાં ‘કોઈકનો

લાડકવાયો’જે જે મેંરી લાં કોસ્ટેની કવિતા
‘Somebody’s Darling’ પરથી સ્ફુરેલ છે. જે
દર્શાવેલ કાવ્યસંગ્રહ ‘Royal Reader’ માંથી
લેવાયેલ છે. વાચકો મૂળ કવિતાનું પૂનઃઅર્થઘટન

કરી શકે તે આશયથી મેઘાણીએ મૂળ કવિતા પણ આપેલ છે.

“એની ભસ્માંકિત ભૂમિ પર
ચાણજો આરસની ખાંભી,
એ પથ્થર પર કોતરશો નવ કોઈ
કવિતા લાંબી;
લખજો ‘ખાક પડી આંહી
કોઈના લાડકવાયાની’
મૂળ કવયિત્રીની પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે.

“Pausing to drop on his grave a
tear;

Carve on the wooden slate at
his head ‘somebody’s darling
slumbersher”

આ જ પ્રમાણે ટોમસ હુડ નું કાવ્ય ‘The
Song of the shirt’ મેઘાણીની યુગવંદનામાં
‘બીડીઓ વાળનારીનું ગીત’ તરીકે પદ્યાર્પણ કરે છે.
આ કવિતામાં બીડીઓ વાળનારી સ્ત્રીઓની
લાચારી વ્યક્ત થઈ છે.

“શેઠીયો સૂતરકેણી લાવે,
પાનના બીડા પાતર ચાવે
લોહીના બળખા માટે આવે બીડીઓ
વાળો.... રે!
નિરાધાર બીડીઓ વાળો.... રે!”

જ્યારે મેઘાણી પર પ્રાશ્યાત્ય પ્રભાવની વાત
થાય અને છેલ્લી પ્રાર્થના વિસરાઈ જાય એ તો ન
જ બને. ધંધુકાના કોર્ટ રૂમમાં મેઘાણીએ ગાયેલી
આ કવિતા આચરીશ ક્રાંતિવીર મેક્સવીની ના
ઉદગાર પરથી સ્ફૂરેલ છે. જ્યારે મેઘાણીની
કવિતામાં નીચેના શબ્દો આવે છે ત્યારે લોક ધબકે
ચઢે છે.

“પ્રભુજી ! પેંખજો આ છે અમારું
યુદ્ધ છેલ્લું
બતાવો હોય જો કારણ અમારું લેશે
મેલું”

જ્યારે આ કાવ્યની છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ
બોલાય છે, ગવાય છે ત્યારે તો અશ્રુપ્રવાહ કાળમીઠ
પથ્થરોને દુઃખદ રુદન કરાવે તેવો થઈ ગયો હતો.

“તૂટે છે આભ ઊંચા આપણા આશા
મિનારા,
હજારો ભયતણી ભૂતાવળો ફરતી
હુંકારા
સમર્પણની છતાં વહેશે સદા
અણખૂટ ધારા
મળે તવ માવડીને જ્યાં લગી મુક્તિ
કિનારા”

ઉમાશંકર જોશી અને મેઘાણી.
પ્રાશ્યાત્ય સાહિત્યના કાવ્ય રીતિથી એટલા
પ્રભાવિત હતા કે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ છાપ પ્રાશ્યાત્ય
સાહિત્યની કવિતાઓમાં જોવા મળે છે. આજ
પ્રમાણે મેઘાણીની ટકેલી કાવ્ય પંક્તિઓ
પ્રાશ્યાત્ય પ્રભાવ દર્શાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના
સ્વરૂપો પર પશ્ચિમની અસરો હાલ પણ વર્તાય છે.
સંદર્ભ.

- (૧) સમગ્ર કવિતા - ઉમાશંકર જોશી અને મેઘાણી
- (૨) યુગવંદના - ઝવેરચંદ મેઘાણી
- (૩) પ્રાશ્યાત્ય કાવ્યશાસ્ત્ર - ડૉ. બેચરભાઈ પટેલ
- (૪) On Poetry and Poets - T. S. Eliot